ՀՏԴ 82

ԱՐՑԱԽԸ ՊԼԱՏՈՆ ԶՈՒԲՈՎԻ «ՂԱՐԱԲԱՂԻ ԱՍՏՂԱԳԵՏԸ» ՎԵՊՈՒՄ (ՄԵԼԻՔ ՇԱՀՆԱԶԱՐԻ (ՅԱՆ) ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՐՊԱՐԸ)

Զ.Վ.Առաքելյան Բալայան

Գրականության և ժուռնալիստիկայի ամբիոն

Հոդվածում՝ Պլատոն Զուբովի «Ղարաբաղի աստղագետը» պատմավեպի սյուժեի և կերպարների համակարգում, առանձնացված է մելիք Շահնազար(յան)ի կերպարը

Հերմենևտիկ և աքսեոլոգիական հոլովույթներում քննելով հայ գաղափարաբանության բաղդույթը, դիտարկելով հայոց պետականության և պետական գիտակցության վերաբերյալ յուր հայեցումները Ս. Սարինյանը նկատում է մի կարևոր հանգամանք. « ...Դարեր շարունակ զրկված ենք եղել միասնական կենտրոնացված ազգային պետականությունից, սակայն մեր պատմության դարերը մշտապես կապակցված են եղել ինքնիշխան միավորներով, որոնք կարծես պահպանում էին պետականության հուշը: Այս տեսակետից բացառիկ արժեք է ներկայացնում հատկապես Արցախի մելիքությունների պատմությունը ...»[1]:

... Արցախի մելիքություններ ...

Երևույթ, որ թերևս հայոց ազատատենչ, տիեզերական ոգու, երբեմնի անկախության ողիսականի մի փայլուն էջն է ներկայացնում, որպես հայի արցախյան կերպի սուբստանցի հաստատում...

Արցախի մելիքություններ... Հայկական անկախ պետականության վերջին մոհիկաններ... պատմության փիլիսոփայության դառը սարկազմ...

1881թ. ձեռնարկած ճանապարհորդությունը, որի ընթացքում Րաֆֆին կշրջագայեր Գանձակի, Միսիանի, Բարգյուշատի, Զանգեզուրի, Ղափանի, Մեղրիի, Օրդուբադի, Հին – Նախիջևանի ու հատկապես Ղարաբաղի, Սյունյաց գավառները, մտահոգված էր ուսումնասիրել Արցախի մելիքության ժամանակների պատմությունը: «Երկու ամիս Աղվանից և Սյունյաց աշխարհում» ուղեգրությունում ամփոփելով յուր տպավորությունները, Րաֆֆին ուղղակի նշում է յուր պատմա գեղարվեստական, գրողական նպատակը՝ «գլխավոր նպատակներից մեկը»՝ «հայոց հին մելիքությունների մասին պատմական տեղեկություններ հավաքելը»[2]:

Վիպասանը հայտնի «Հառաջաբան»-ում, ավելի է հստակեցնում միտքը. «Պատմական վիպասանին նյութ է մատակարարում ինքը պատմությունը և այն հիշատակարանները, որ պահել են իրանց մեջ անցյալի հիշատակարանները և ավանդել են ապագա սերնդին»[3]:

Զուբովի «Ղարաբաղի աստղագետը» թարգմանելուց նա խոսում է յուր նպատակի շուրջ.... «ծանօթացնել հայ հասարակութիւնը այդ գեղեցիկ աշխատութեան հետ, որի նիւթը առնված լինելով Ղարաբաղի մէլիքների կեանքից, հարկավ, մեզ, հայերիս համար, պէտք է շատ հետաքրքիր լինի...[4]» Անմիաբանությունն ու ներքին երկպառակությունները մահացու վերքեր ընդունելով հայկական մելիքական իշխանությունների անկման ժամանակ, Զուբով հեղինակը ընդհանրացնում է, որպես երկի գլխավոր գեղարվեստական, պատմական, փիլիսոփայական նպատակ ընդունելով հետևյալը Վարանդայի մելիք Շահնազարյանի խորհրդածություններում. «Մենք, միայն Ղարաբաղի լեռնական մէլիքներս, պահպանեցինք մեր անկախութիւնը ... և դա միայն նրանով, որ Խամսայի բոլոր հինգ մէլիքները միացած էին բարեկամութեան և արեան ամուր դաշնակցութեամբ: Նրանց յաջորդները հետևեցին նախորդների օրինակին, և մեր հայրենիքի անկախութիւնը պահպանվեցաւ», այս դիտույթից Րաֆֆին եզրահանգում է. «Ցոյց տալ դրանց վնասակարար հետևանքները, և կացուցանում է «Ղարաբաղի աստղագետի» գլխաւոր նպատակը»: Պ. Զուբովի վեպի պատմական ժամանակների անմիջական շարունակությունը հանդիսացող Խ. Աբովյանի «Վերք Հայաստանի»-ն ևս (հանձինս մեծ լուսավորիչ, դեմոկրատ Խ.Աբովյանի) ունի իր գեղարվեստական ծրագիրը և նպատակը. գլխավոր հերոսը Աղասին, բացում է գրողի 30 տարվա փակ բերանը ... Աբովյանը շատ և շատ արժեքների հետ նկատում է. «Ով չի՛ ուզիլ լսիլ՝ թե սերը, բարեկամությունը, հայրենասիրությունը, ծնողը, զավակը, մահը, կռիվը ի՞նչ զատ են ... »[5]:

Անշուշտ, մեծ հայրենասերը նախանձախնդիր կերպով վեպում մեջիմաստավորում է թվարկված արժեքները ...

Հիշենք, Աբովյանը ևս անկախության ոգին ինքնիշխանության, պետականության բարձրակետ ընդունելով, վեպի էջերում օրինակ բերելով հիշեցնում էր հայկական մելիքությունները,նրանց երևելի առաջնորդներին ..

Հիրավի, պատմության փիլիսոփայության կարգն ուսուցանող է, և սկսած Պ.Զուբովի «Ղարաբաղի աստղագետից», ապա, աստիճանական

կարգով, Րաֆֆու «Խամսայի մելիքություններից», Մ. Բարխուդարյանի «Գաղտնիք Ղարաբաղի»-ից, Լեոյի «Մելիքի աղջիկը» պատմվածքից. մեր ժամանակներում Գր. Դիզակի «Արցախցիներ» վեպից, Վ.Օվյանի «Ղարաբաղի արծիվը» վեպից, ապա նաև Բակուր Կարապետյանի «Հարյուր տարվա մենություն» պատմական ուսումնասիրությունից, ուր հեղինակը փորձում է Րաֆֆու հետքերով ճանապարհորդելով 1-դարյա հեռավորությունից վերակենդանացնել Արցախյան (և ոչ միայն), հայոց աշխարհի մելիքությունների վարքագրությունը, (նաև Բակուրի «Շուշի բերդաքաղաքը» երկից և այլն) եզրահանգում ենք. այս հեղինակները երիցս գերխնդիր և նպատակ են ընդունել դարերի հեռավորությունից վեր հանել հայոց պետականության վերջին մոհիկանների՝ արցախյան մելիքությունների, բարոյական, քաղաքական վարքագիծը և ցույց տալ նախնիների կատարած հերոսական առաքելությունը, նրանց հետնորդների անմիաբանության հետևանքով ստեղծված ծանր վիճակը, որոնք նախնիների ուղուց շեղվելով դարձան հայոց պետականության ծիլերն ու վերջին շյուղերը կտրող թույլ օղակներ...

Մեծ ֆրանսիացին՝ Հիպպոլիտ Տենը, քննելով գրողի գլխավոր խնդրի բարդույթը, իրավ, այսպիսի դրույթ է նշում. «Գրողի գլխավոր խնդիրը կենդանի հոգիների պատկերումն է»[6]: Հարկավ, Զուբովը ստեղծել և հետևել է «կենդանի հոգիներ պատկերելու» սկզբունքին...

Մինչ «Ղարաբաղի աստղագետը» վեպի կերպարների համակարգը ներկայացնելը, փորձեցինք ցույց տալ հեղինակի գլխավոր նպատակը՝ հարաբերության մեջ առնելով այլ հեղինակների, այլ գործեր ևս, այժմ քննենք երկի գլխավոր գաղափարը, որ հղացել է, այսինքն ցույց տանք նրա էական հատկանիշը... Սա այն վիճակն է՝ քննվող նյութի առանցքը, որից բխում են երկի մնացած բոլոր հատկությունները...

Գրիգոր Արծրունին ազգասիրության ասպեկտը այսպես է մեկնաբանում. «Ազգասիրությունը այնպիսի զգացում է, որով մարդը պարտավորվում է «օգտավետ» լինել յուր հասարակությանը... ազգին»[7]: Դիտարկենք Զուբովի հերոսների քննակարգը, պարզաբանենք, արդյո՞ք, նրանք նույնքան փորձ են անում լինելու ազգասեր, և արդյո՞ք, տենյան դրույթով հեղինակին հաջողվե՞լ է պատկերել «կենդանի հոգիներ...»:

Մինչ կերպարների քննական համակարգը շարադրելը, նշենք Սարինյանի դիտույթը. «1882թ. Րաֆֆին թարգմանում է ռուս հեղինակ Պ. Զուբովի «Ղարաբաղի աստղագետը» վեպը: Նա հիացմունքով է խոսում վեպի մասին, որը արտացոլում է Ղարաբաղի հայերի նահապետական կենցաղը, ազատասիրական ոգին և այն երկպառակությունները, որոնք ջլատում են մելիքների միասնությունը և լուրջ հարված հասցնում նրանց հզորությանն ու անկախությանը...»[8]:

Դե ինչ, պատմական երևույթների ներքին բարդույթի, նրա օրինաչափությունների ու օբյեկտիվ դրդապատճառների քննությանը զուգահեռ դիտարկենք վեպի կերպարների համակարգը, որին անդրադարձել ենք մասնակիորեն նաև սյուժեի համակարգի քննությանը զուգահեռ...

Մելիք Շահնազարյան՝ Վարանդայի տիրապետող և վեպի տիպական համակարգի կենտրոնական հերոսը, պատմականորեն Ղարաբաղի Վարանդայի մելիքության հերոսական այր Հուսեինի որդի Շահնազար II, որը մի գիշերվա մեջ կոտորեց ավագություն ունեցող մելիք Հովսեփին՝ եղբորը, և նրա գերդաստանը, որից մի մանուկի փախցրին Խաչենի մելիքություն, պապի հովանավորությանը հասցնելով... Զուբովի «Ղարաբաղի աստղագետ»-ում չի նշված այս մասին: Նշանակում է պատմական և վիպական փաստերը այս կարգում չեն հարաբերվում..., ինչպես նկատում ենք...

Վեպի առաջին մասից Զուբովի քննմամբ մելիքի հզորության բարդույթն է ցուցված...

Մելիք Շահնազարյանի աթոռանիստը պատմականորեն 1500-ամյա հնությամբ Ավետարանոցն է, որը ներկայացված է որպես Չանախչի բերդ...

Շահնազարյանը յուր մելիքական հզորությամբ հանդերձ, որ ներկայացվում է վիպական շրջափուլերում, առաջին իսկ պահերից ցուցվում է որպես մի տիպ, որը անկարող է յուրովի, ինքն իրեն մշակել, ծանր ու թեթև անել որոշակի գաղափարներ ու գործել անկախ գիտակցությամբ... Ամբողջ վեպի ընթացքում բնավորության այս գիծը անփոփոխ է նրա մոտ, և իր երկվությամբ անցումները կերպարային վերիվայրումներ է ունենում: Դա հեղինակի գրողական ոճի կանխամտածված ելադրույթ հանգամանքներից է, ցավալի է, բայց կերպային պատմական կոլորիտ ստեղծելու ցուցվող միտում: Գրողը ստեղծում է վիպական բարդ պահեր, հնարանքներ, և ընթերցողը հետամուտ է դեպքերի զարգացման անցումներում գտնել յուր պատասխանները: Դրանք Զուբովը արագությամբ չի բացում...

Զուբովը մելիքի տիպային անցումներում երբեմնակի, ճիշտ դատողությունների է գնում իր իսկ հերոսի ներքին քննությամբ. օտարածին, օտարաշուրթ ամեն ինչ սպանեցուցիչ է ուրույն խառնվածք ունեցող, ճակատագրի տվյալ ղժվա-

րագույն ժամանակի մեջ գտնվող հայկական մելիքների, իշխանների համար, բայց որքան էլ դառը, պարադոքսը իրական է նույնքան, որքան որ Հասանը մելիք Շահնազարյանի գուշակն է. «Ահա՛ ինչ է նշանակում պարսիկների ազդեցութիւնը, որը խիստ զգալի է դարձել Ղարաբաղի վրա... Քրիստոնեայ լինելով հանդերձ, հաւատում ենք նախասահմանութեան... Այժմ մենք մեծ չափով մահմեդական նախապաշարմունքներ ենք ընդունել և համարեա կէս մահմեդականներ ենք դարձել: Դրանով պարսիկները և թուրքերը հայոց ամբողջ թագաւորութիւնը կարողացան բաժանել իրենց մէջ: Մենք, հայոց մէլիքներս, միայն մնացել ենք անկախ մեր լեռների մէջ: Այդ խիստ ցաւալի բան է: Միշտ կորստաբեր է լինում այն թուլութիւնը, երբ մի ժողովուրդ ընդունում է սովորութիւններ օտարներից»[9]:

Թերևս, մելիք Շահնազարյանը, որ ստանձնել էր եղբոր որդու խնամակալությունը, պոռթկաց Ջումշուդի համառությունից.

-Ստիպել ինձ երդմնազանց լինել, յախտեան կապցնել ինձ Խամսայի բոլոր մէլիքների հետ,- այդ բոլորը քո աչքում ոչինչ բան է երևում,- պոռթկաց մելիքը Ջումշուդի անորոշության դեմ:

Մելիք Շահնազարյանի համար հաճելի է զգալ, որ յուր նախնյաց արիությունը ժառանգել է նաև Ջումշուդը.

«-Ես մեծ բաւականութեամբ եմ տեսնում, սիրելի Ջումշուդ, որ հերոսների արիւնը վազում է քո երակների մէջ...»[10]

Ուրեմն, եթե հարկ պահանջվի, Ջումշուդը կարող է նաև ձեռք բերել կլասիցիստական հերոսին հատուկ գծեր, քանզի նա ունի նախնիներից եկող հերոսականություն. պատմականորեն առասպելականացած պապը՝ մելիք Հյուսեինը, հորաքույրը՝ Գայանեն, տատը՝ Աննա խաթունը, նրա եղբայրը՝ մելիք Ավանը, բոլորեքյան՝ հայրենիքի նվիրյալներ էին...

Ջումշուդը հաստատամիտ է, բայց... փիլիսոփայում է հորեղբայրը՝ Շահնազարյանը, այն մելիքը, որի ավանդական հոգեբանությամբ՝ մեծ արյունահեղություն կլինի, եթե տարիներ առաջ տված երդումը (Ջումշուդի համար հարս բերել Թալիշի մելիքի աղջկան) չկատարի...

-...Իւրաքանչիւր մարդ պէտք է յարմարվի հանգամանքների հետ,- իրոք, պատմականորեն մելիք Շահնազարը հարմարվող եղավ հանգամանքներին, հայրենիքի շահը երկրորդական պլան մղվեց և մելիքներին հարվածելու համար դաշնակցեց Փանահի հետ..., Ղարաբաղի ճակատագրի համար դառնալով մեծ պատուհաս,- իսկ վիպական համակարգում նրա խոսքերը այլ, ընդհանուրից օտարման շերտերով չեն հնչում:

- Երկպառակութիւնը և ներքին կռիվները ոչնչացրին հայոց թագաւորութիւնը, որ մի ժամանակ ծաղկած էր և կանգնած էր խիստ նշանաւոր աստիճանի վրա՝ հին թագաւորութիւնների շարքում...,

-Արդ, ինչու հայոց այրերը չկարողացան այս ցեղի ազգածին պոտենցիալը չկորցնել, վառ պահելով ցեղի գաղափարական բարձրակետը՝ արիության ավետարանը, քանզի, եթե արարվեց հրաշակերտը, աստվածային բարձունքների տիեզերական անծիրների հասավ ոգեղեն կայծկլտումներ ամփոփող ազգի հինգերորդ ավետարանը՝ մշակույթը, հաճախակի զենք դառնալով, ապա, պետք է հզոր Վահագնից եկող արիությունը, աստվածային զայրույթը պահել, պահպանել ընդդեմ թշնամյաց... բայց, երբ հայը կարողանում էր ապավինել իր իմաստությանը, բնազդին, ուժին, հերոսությանը, ազատասիրությանը, ապա զորեղ էր, զորեղ՝ հզորների մեջ, հզորների շարքում..., աստվածահաճո... «մենք պետք է դիմագրավենք ճակատագրական աղետը, գաղափարորեն կրենք ցեղահաղորդության դավանանքը...»,- դիտում է Սարինյանը արժանավորելով հայի միակ ճիշտ դիմադիր, ցեղածին կերպը...

- Մենք, միայն,- շարունակում է Վարանդայի մելիքը,- Ղարաբաղի լեռնական մէլիքներս, պահպանեցինք մեր անկախութիւնը: Մեր նախնեաց քաջագործութիւնները յարգված էին մինչև անգամ Շահ - Աբաս մեծից,- սրանք ճշմարտություններ են փաստացի, պատմականորեն հաբաբերվող բարդույթ, որին հանդիպում ենք հիշատակարաններում, մատենագիրների՝ Առ. Դավրիժեցու, Զ. Սարկավագի, Գ.ր. Դարանաղցու և այլոց մոտ, քրոնիկներում, օտար աղբյուրներում..., - նա՝ Շահ-Աբասը, Վարանդայի, Գիւլիստանի, Թալիշի (այս սխալ դրույթը՝ Թալիշը և Գուլիստանը նույն աշխարհագրական սուբյեկտներն են, մենք քննել ենք սյուժեի համակարգում) և Խամսայի մնացած մէլիքներին աւելի գերադասեց, քան այդ ժամանակ Հայաստանը կառավարող հայոց միւս իշխանական տոհմերի ներկայացուցիչներին: Նա թոյլ տուեց մեզ մնալ անմատչելի, և շնորհեց «մէլիք» - (թագավոր), նշանաւոր կոչումը, որը մենք այժմ կրում ենք,- հետաքրքիր հեղինակային հայեցումների է մեկնվում Ջուբովը, այս բացառիկ կարևոր պատմական ճշմարտությունները տեղադրելով վիպական մի այնպիսի տիպիկ կերպարային որակումներում, ինչպիսին է մելիք Շահնազարյանը, թերևս այս դիտանցքը ունի հեղինակային, յուր փիլիսոփայական հանգումներին բնորոշ նպատակային կշռույթ... Այսպես դատողը թերևս շատ դժվարությամբ պիտի այլ հոգեբանական անցումի հանգի՝ ընդհուպ օտարման շերտեր կրելով յուր հասարակական ու մասնավոր ըմբռնումներում, ...հերոսի՝ մելիքի, համար ևս

ննդկայի համեմատությամբ պարադոքսալ է անցյալից եկող ընտրանքը,- բայց ինչո՞վ մեր նախնիքը կարողացան այնպես յաջողությամբ պատերազմել այդ մեծ թագավորի դէմ... - սա, միաժամանակ, Զուլշոդին ապացուցվող կշռույթի հաջորդ երեսն է՝ մենք պէտք է արյունով միանանք, որ ընբռնենք մեր հաստատակամությունը ընդհանուրի հանդեպ,- Միայն նրանով, որ Խամսայի բոլոր հինգ մելիքները միացած էին բարեկամութեան և արյան ամուր դաշնակցութեամբ: - Այս տիպի, և ընդհանրապես, մելիքական իշխանությունների բարոյական, սոցիալական, հոգեբանական, տոհմային ներքին որակների ուսումնասիրելու և արյան ամուր դաշնակցությունը՝ է, իրոք, պատկերը, որի հաջորդ մեխանիզմի մասին խոսք չի ասվում, իսկ եթե այս մելիքների հարաբերություններում բացակայում են արյունակցական կապերը, ապա պէտք է մոռացվի՞ հայրենասիրության, հայրենիքի փրկության կատեգորիան,- նրանց յաջողդները հետնվէցին նախորդների օրինակին և մեր հայրենիքի անկախությունը պահպանվեցա...,- ահա մտահանգումը, որից անդին դեռևս ցուցում չունի այս տիպը, հնդինկանը, գտնում է, որ եթե այս չափանիշով գնահատենք հայոց արցախական հատվածի մելիքների ամբողջությունը, թերևս, այս աշխարհագրական տարածքում չհայտնվեր այնպիսի բախտախնդիրը, ինչպիսին Փանահն էր և նրա նմանները...

Վերջապես, կային ընտրագոյններ ազատության ու հայրենիքի փրկությանը ուղղորդվածներ, ամենտական դաժանությամբ ուխտյալներ,բայց...

Զուրովը, իրոք, բարությամբ հանդերձ, մելիք Շահնազարյանին դիտում է որպես պնտական իշխանական դասի մի անձնավորություն, որի համար փույթ չէ մելիքությունների միջև եղած սուր վեճերը, տարաձայնությունները: Անշուշտ, Զուրովը գիտեր պատմական մելիք Շահնազարի տիպը, նրա եղբայրասպանության պատճառով մելիքական տների միջև ծագած արյունահեղ ընդհարումները և... գուցե խոհեմություն է համարում, որ մելիքները այդքան սուր չփորձեին պատժել մելիք Շահնազարյանին, առաջնային շահ ընդունելիս հայրենիքի անդորրությունը... այո՛, հոգեբանական նման անցումներով է ցանկանում միպական դեպքին ընթացք տալ, սա Զուրովի ընկալած պատմության փիլիսոփայությունն է, չպետք է արյունը արյունով մաքրել, եթե խոսքը վերաբերում է հայրենիքի բարօրությանը, իսկ մեր ծնունքանքը լիիրավ է և երևույթը գաղափարախոսության տանող ճանապարհը՝ ցուցող. «Մեր ողբերգության գիտակցումը ցնդի ոգու ձգտումն է՝ Միացյալ և Անկախ հայրենիքի ստեղծման...»[11]: Մելիք Շահնազարյանը, որ պատմականորեն իշխանատեսնչ է, ինքնահավան,ամբարտավան, հարազատի արյուն թափող՝ ավագ մելիքությունը ստանալու համար, օտարին գործակից է, մելիքների ամբողջությունը ջլատող: Զուրովի պատմավեպում նա ցավով է ընկալում դեպքերի հնարավոր բարդացումները,նրանից առաջացող վեճերը,դրանց հետևող արյունահեղությունները «Մնացած մելիքները ստիպված կը լինեն բռնել՝ ոմանք մեր, ոմանք նրա /Թալիշի մելիքի/կողմը,-շարունակում է համոզել Զուլշոդին մելիք Շահնազարյանը,- Ղարաբաղը կը դառնայ ներքին արյունահեղության ամոթալի մի հանդիսարան...»[12]:

Ամփոփում

XIX դարի տես գրականության և մշակույթի նշանավոր գործիչ Պատոն Զուրովի «Ղարաբաղի աստղագետը» պատմավեպը մեկնված և արժեքաբանված է լայն պատմաբանասիրական ու տեսաբանական լույսի տակ, պատմական 1750-1826-ական թթ. և 1826-1828թթ. տես-պարսկական պատերազմի ընդգրկումով:

Ուսումնասիրությունը կատարված է այսօրվա ու կերպարների համակարգի համադրական ու հակադրական բարդույթի քննությամբ, որի առանձնահատված օրակներից է մելիք Շահնազար(յան)ի կերպարի վերհանումը:

Резюме

Роман известного писателя и деятеля русской культуры XIX века Платона Зубова " Карабахский астролог" разъяснен и оценен в историческом и филологическом аспекте в связи с событиями русско-персидской войны 1826 - 1828гг.

Вромане изображены исторические события 1750-1828гг.

Исследование проведено в рамках сюжетно-образной и сравнительно-противопоставительных аспектах, причем одним из важных является анализ образа главного героя романа Мелика Шахназара.

Գրականություններ

1.Մարինյան Ս.,Հայկական գաղափարաբանություն, Ե. 1998, էջ 284 :
2. « Լումա », 1896, գիրք Ա, էջ 103 :
3.Ռաֆֆի, Հայ քննադատության քրեստոմատիա, հ.2, էջ 95:
4. Զուրով Պ. ,էջ 1:
5. Աբովյան Խ., ԵԿԺ,հ. 3, էջ 2:
6. Տեն Հ., Գեղարվեստի փիլիսոփայությունը, էջ 9:
7.Գ. Արծրունի, Իդեալիստներ, Հայ գրական քննադատության քրեստոմատիա, հ. 2, էջ 111:
8. Սարինյան Ս., Ռաֆֆի, էջ 211:
9. Զուրով Պ., «Ղարաբաղի աստղագետը», էջ 3,4,8:
10.Զուրով Պ., էջ 12-13:
11.Մարինյան Ս., Հայ գաղափարաբանություն, էջ 132:
12. Զուրով Պ., էջ 16: